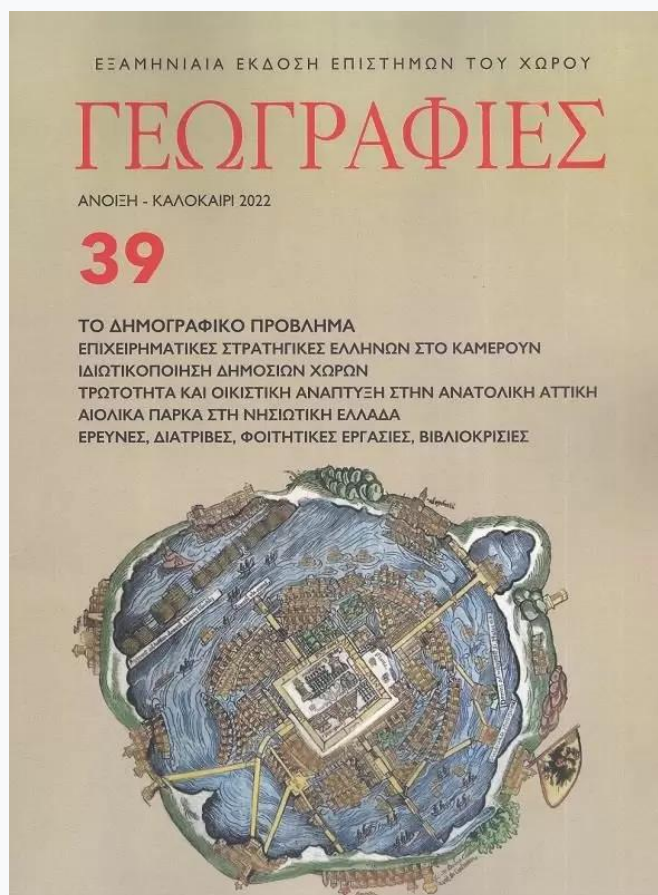

Γεωγραφίες

Αρ. 39 (2022)

Γεωγραφίες, Τεύχος 39, 2022

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

-

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

ΑΣΤΙΚΑ ΥΒΡΙΔΙΑ. ΣΧΕΣΙΑΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΚΑΙ ΣΚΥΛΩΝ¹Σταυρίδη Κατερίνα²*Εισαγωγή*

Βασικός στόχος της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας ήταν η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ πόλης και φύσης. Η συγκεκριμένη εργασία εκκινεί από τα εξής ερωτήματα: *πώς αντιλαμβανόμαστε τη σχέση πόλης-φύσης, αν λάβουμε υπόψη τα διαφορετικά υποκείμενα που δρουν στον αστικό χώρο και τις σχέσεις που συγκροτούνται μεταξύ τους; Τι είδους βιώματα, αισθήσεις, υλικότητες, κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και δυναμικές προκύπτουν, αν αποσταθεροποιήσουμε τις έννοιες και τα υποκείμενα που λαμβάνονται ως δεδομένα και κυρίαρχα στις συζητήσεις για την πόλη;*

Σημείο εκκίνησης της έρευνας είναι το υβριδικό υποκείμενο σκύλος-άνθρωπος και ο τρόπος με τον οποίο αυτό βιώνει, παράγει και διαπραγματεύεται τον χώρο μέσα από τις καθημερινές πρακτικές στην πόλη. Η εργασία αυτή επικεντρώνεται στην ενσώματη εμπειρία και τον καθημερινό χώρο, με βασικό σκοπό να αναζητήσει νέους τρόπους «μη ανθρωποκεντρικής» ανάγνωσης της πόλης. Μεθοδολογικά η εργασία αποτελεί μία ποιοτική έρευνα, που αντλεί το εμπειρικό της υλικό από εν κινήσει συζητήσεις σε ανοιχτούς δημόσιους χώρους του κέντρου της Αθήνας κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο του 2021. Συγκεκριμένα, το εμπειρικό υλικό απαρτίζεται από εννιά συνεντεύξεις, που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της καθημερινής βόλτας σκύλων με την ανθρώπινη συντροφιά τους στην πόλη. Η μεθοδολογία αυτή επιλέχτηκε με σκοπό τη διερεύνηση των μη-ανθρωποκεντρικών καθημερινών συναντήσεων που λαμβάνουν χώρα στον αστικό χώρο, με έμφαση στις σχέσεις ανθρώπου-σκύλου.

Φεμινισμός και υβριδικότητα

Η παρούσα έρευνα εκκινεί από τις συνεισφορές της φεμινιστικής σκέψης με σκοπό την προβληματοποίηση κυρίαρχων δεισιμών και κυρίαρχων τρόπων αντίληψης της συσχέτισης υποκειμένων και χώρου, ανθρώπου και ζώου, πόλης και φύσης. Πιο συγκεκριμένα, εμπνέεται από τη φεμινιστική προσέγγιση των σχέσεων μεταξύ επιστήμης, τεχνολογίας και φύσης, της οποίας βασική εκπρόσωπος είναι η Donna Haraway.

Βασικές πτυχές του έργου της Haraway αποτελούν η αποδόμηση και αποσταθεροποίηση των πολιτικών της γνώσης (politics of knowledge) και της σχέσης με-

1. MSc Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, kat.stauridh@gmail.com

2. Το παρόν κείμενο είναι βασισμένο σε μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΔΠΜΣ Πολεοδομίας και Χωροταξίας, υπό την επίβλεψη της Πέννυς (Παναγιώτας) Κουτρολίκου, αναπληρώτριας καθηγήτριας στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

ταξύ φύσης και πολιτισμού. Οι δύο αυτές πτυχές είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, καθώς το πώς κατανοούμε τη σχέση φύσης-πολιτισμού έχει διαμορφωθεί μέσα στο πλαίσιο του δυτικού, καπιταλιστικού και ανδροκρατικού Λόγου, δηλαδή των κανονιστικών νομών που συντηρούν την ιδέα του «λευκού, δυτικού, ετεροκανονικού άνδρα» ως το αρχέτυπο του ανθρώπινου υποκειμένου, που παράγει και κατανοεί τον κόσμο (Haraway, 1988, 1991). Η Haraway προβληματοποιεί τον τρόπο με τον οποίο παράγεται η «αντικειμενική» γνώση, η οποία ορίζει τα αυστηρά σύνορα μεταξύ φυσικού και πολιτισμικού, υποστηρίζοντας την ανάγκη παραγωγής «τοποθετημένων γνώσεων» (situated knowledges), δηλαδή γνώσης που πηγάζει από ιστορικά και γεωγραφικά τοποθετημένα ενσώματα υποκείμενα (Haraway, 1988). Έχοντας, λοιπόν, προβληματοποιήσει τον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα αυστηρά όρια μεταξύ φυσικού και πολιτισμικού χώρου, η Haraway διατυπώνει έναν διαφορετικό τρόπο αντίληψης της σχέσης αυτής με επίκεντρο τη μορφή του υβριδίου, η οποία στοχεύει στην κατάρρευση δίπολων μέσω της έμφασης στη σχεσιακότητα (Haraway, 1991). Η έννοια της υβριδικότητας αναδεικνύει πως ετερογενή υποκείμενα βρίσκονται διαρκώς σε σχέσεις αλληλεπίδρασης, μέσα από τις οποίες λαμβάνουν την μορφή τους δυναμικά, μία πρακτική που ονομάζει «γίνεσθαι από κοινού» (becoming with) (Haraway, 2008, p. 3). Έτσι, η *συν-ύπαρξη* όχι μόνο είναι δεδομένη στον τρόπο που υπάρχουμε αλλά μάλιστα προηγείται της ύπαρξης. Ταυτόχρονα, όμως, οι όροι με τους οποίους υφίσταται η *συν-ύπαρξη* διαμορφώνονται με βάση το εκάστοτε συγκείμενο και τις άνισες σχέσεις εξουσίας τις οποίες αυτό περιλαμβάνει.

Οι θεωρίες της υβριδικότητας, της μετανθρωπικής επιτέλεσης και της σχεσιακής παραγωγής των υποκειμέ-

νων συναντούν το προσωπικό βίωμα και τις ενσώματες πρακτικές στην (αυτό-)εθνογραφική έρευνα του θεωρητικού Harlan Weaver (2013). Ο Weaver συζητά για την κατασκευή της ράτσας πιτ-μουλ μέσα από ποικίλα αναλυτικά πρίσματα όπως οι έμφυλες σχέσεις, η εθνότητα, η σεξουαλικότητα, η τάξη και η φυλή, για να διατυπώνει την έννοια «γίνεσθαι σε είδος» (becoming in kind) ως συνέχεια της έννοιας «γίνεσθαι από κοινού». Η έννοια αυτή σκοπό έχει να αναδείξει τη διαρκή ανάμειξη ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων ζώων στη διαμόρφωση κοινωνικών ταυτοτήτων (Weaver, 2013, p. 689).

Μη-ανθρωποκεντρικές αστικές γεωγραφίες

Το σημείο σύγκλισης των θεωριών αυτών με το πεδίο της «ανθρωπογεωγραφίας», εντοπίζεται στο ερευνητικό έργο που ομαδοποιείται υπό τους όρους «υβριδικές γεωγραφίες» (hybrid geographies) και «μη-ανθρωποκεντρικές γεωγραφίες» (more-than-human geographies) (Whatmore, 1999, 2006; Braun, 2005), οι οποίες αντιλαμβάνονται τον χώρο ως μία δυναμική και προσωρινή συναρμογή ετερογενών οντοτήτων.

Η γεωγράφος Sarah Whatmore διαβάσει τον χώρο μέσα από το έργο της Haraway, για να διατυπώσει την ηθική και πολιτική επιταγή να αρθρωθεί μία μη-ανθρωποκεντρική γεωγραφία. Όπως περιγράφει και η ίδια, η μη-ανθρωποκεντρική γεωγραφία περιλαμβάνει τρία κεντρικά σημεία: (1) την εστίαση στο εύρος ετερογενών ανθρώπινων και μη ανθρώπινων οντοτήτων (σώματα, τεχνολογίες, ζωή και οικολογία), τα οποία εμπλέκονται διαρκώς μεταξύ τους, παράγοντας χώρο· (2) την έμφαση στην υλικότητα, που αναπόφευκτα συνεπάγεται και έμφαση στις άυλες, συν-αισθητικές και

συναισθηματικές πλευρές του χώρου, που υπερβαίνουν την αναπαράσταση· (3) την ανάδειξη των παράλληλων μετατοπίσεων, που συνεπάγονται τα παραπάνω σε οντολογικό και επιστημολογικό επίπεδο (Whatmore, 2006, p. 602). Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως αποτέλεσμα δυναμικών συσχετίσεων μεταξύ ετερογενών οντοτήτων όπως άνθρωποι, ζώα, φυτά, υποδομές και τεχνολογία.

Μία έννοια που περιγράφει ακριβώς τη σύμμετρη υλικών και άυλων, ενσώματων και ατμοσφαιρικών πτυχών είναι η «συν-αίσθηση» (affect). Σύμφωνα με τον Thrift (2004), η έννοια συν-αίσθηση γίνεται κατανοητή ως ενσώματη γνώση· ως μία ικανότητα αλληλεπίδρασης και ανάδυσης μέσα από σχέσεις επηρεασμού (σσ.60-62)³ ως το σύνολο των εντατικών ικανοτήτων ενός σώματος να επηρεάζει και να επηρεάζεται (Anderson, 2009). Το σώμα καθορίζεται βάσει δύο βασικών παραγόντων, της κίνησης και της επιρροής -ως δυνατότητα να επηρεάζουν και να επηρεάζονται-, παράγοντες που με τη σειρά τους καθορίζονται από τις σχέσεις στις οποίες εισέρχονται σώματα και αντικείμενα. Η σημασία των συν-αισθήσεων στην ανάλυση του χώρου εν γένει και του αστικού χώρου συγκεκριμένα δεν περιορίζεται στη συμπερίληψη μη-ανθρώπινων όντων αλλά έγκειται στον ζωτικό ρόλο που κατέχουν αυτές σε όλες σχεδόν τις πτυχές της ζωής στην πόλη (Thrift, 2004, p. 57). Με αυτόν τον τρόπο οι οντότητες πέρα-και-από τον άνθρωπο εισέρχονται ισάξια στο πεδίο της έρευνας ως βασικοί δρώντες της καθημερινής ζωής, της κοινωνικής αλλαγής και της (ανα)παραγωγής του χώρου.

*Περπατώντας στην πόλη
με υβριδικά υποκείμενα*

Η παρούσα έρευνα συνομιλεί με αυτό το θεωρητικό έργο θέτοντας στο κέντρο της ανάλυσης τη σχέση άνθρωπος-σκύλος-πόλη και εφαρμόζοντας εν κινήσει συνεντεύξεις ως μία μέθοδο συλλογής δεδομένων που συμπεριλαμβάνει την επαφή με την πόλη, την ενσώματη δράση, και την αλληλεπίδραση με (ανθρώπινα και μη) υποκείμενα. Στο επίκεντρο των συνεντεύξεων τοποθετούνται οι καθημερινές πρακτικές του υβριδικού υποκειμένου σκύλος-άνθρωπος. Η επιλογή των εν κινήσει συνεντεύξεων ως βασική μέθοδο έχει ως σκοπό την υπογράμμιση του ενεργού ρόλου του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των συναντήσεων, καθώς και στη συμπερίληψη των σκυλίσιων συντροφιών κατά τη διάρκεια συλλογής εμπειρικού υλικού. Ωστόσο, καθώς η συζήτηση γίνεται μεταξύ των ανθρώπινων συντρόφων των σκύλων και της ερευνητήριας, η ερευνητική εργασία παραμένει ανθρωποκεντρική και ανθρωπογενής.

Η έννοια της πόλης διαδραμάτισε κυρίαρχο ρόλο κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Οι αναφορές στην πόλη ήταν ποικίλες και πραγματευόταν διαφορετικά θέματα όπως τη σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου, τη δυνατότητα μετακίνησης στον αστικό χώρο και τις διαδρομές που ακολουθούνται, την προσβασιμότητα σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, τους κινδύνους που ενέχει η ζωή στην πόλη με σκυλί και τα υπαρκτά ή δυνητικά όρια που διαχωρίζουν θεμιτά ή αθέμιτα υποκείμενα εντός του αστικού χώρου.

Αρχικά, η ζωή στην πόλη με σκυλίσινα συντροφιά εκφράστηκε συχνά ως καθοριστικός παράγοντας οικειοποίησης δημόσιων χώρων της πόλης τόσο ως προς τη συχνότητα όσο και ως προς την επιλογή συγκεκριμένων τόπων και διαδρομών. Η οικειοποίηση και καθημερινή επαφή με συγκεκρι-

μένους χώρους διαμορφώνεται μέσα από τη σχέση με τον σκύλο, ενώ, οι διαδρομές που ακολουθούνται, βασίζονται τόσο στις προτιμήσεις και τα χαρακτηριστικά των σκύλων, την ηλικία, τις αντοχές, την ύπαρξη ή μη άλλων ανθρώπων ή σκύλων. Αντίστοιχα, η επαφή με συγκεκριμένους χώρους καθορίζεται τόσο από τη δυνατότητα πρόσβασης των μη-ανθρώπινων ζώων σε αυτούς όσο και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σκυλίσιας συντροφιάς.

Μέσα από τις συζητήσεις αναδύθηκε έντονα μία «αίσθηση εκτός τόπου» (Wright, 2015) ως βασικό στοιχείο της ζωής στην πόλη με σκυλί. Η συν-αίσθηση αυτή εκφράστηκε με διττή σημασία. Αρχικά, ως μία συνθήκη που αντικατοπτρίζεται διαρκώς στους αποκλεισμούς και τις δυσκολίες που βιώνει το υβριδικό υποκείμενο κυκλοφορώντας στην πόλη. Η έλλειψη προσβασιμότητας σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, με την οποία σκύλοι και άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι καθημερινά, εκφράζεται με διαφορετικές εντάσεις, με πιο συχνή αυτήν της διαρκούς διαπραγμάτευσης της ύπαρξής τους ακόμα και σε χώρους που κατέχουν βασικό ρόλο στην καθημερινότητά τους. Παράλληλα, όμως, η συν-αίσθηση «εκτός τόπου» απορρέει από μία αφήγηση «μη-φυσικότητας» της πόλης, η οποία προσδιορίζεται σε αντιδιαστολή με εμπειρίες τους στην ύπαιθρο. Η συν-αίσθηση αυτή μετατρέπεται σε αντικείμενο διαρκούς διαπραγμάτευσης για τις ίδιες τις ανθρώπινες συντροφικές των σκύλων με βασικό γνώμονα τις αλλαγές συμπεριφοράς των σκυλιών τους, οι οποίες μπορεί να εκφράζονται με τη μορφή «επιστροφής» σε έναν χώρο που «ανήκουν» ή και σε μία εγγενή φύση άγριου ζώου.

Ως απόρροια αυτής της διαρκούς διαπραγμάτευσης, ένα θέμα που επανερχόταν στις συζητήσεις είναι το κατά

πόσο πρέπει να υπάρχουν ειδικοί χώροι για σκυλιά, τα λεγόμενα πάρκα σκύλων. Οι αποκρίσεις των συμμετεχουσών ήταν ποικίλες, ενώ, ανάλογα με την κάθε άποψη, αναδεικνύονταν διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους γίνονται αντιληπτά τα όρια στον αστικό χώρο. Από τη μία πλευρά, σύμφωνα με την οπτική που επιθυμεί την ύπαρξη ειδικών χώρων, τα όρια έχουν στόχο να προστατέψουν το υβριδικό υποκείμενο τόσο από τυχαία ή καθημερινά γεγονότα όσο και από πιο ακραίες συμπεριφορές ή και από το ίδιο το νομικό πλαίσιο της πόλης, παράγοντες που καθιστούν τη μη-ανθρώπινη ζωή στην πόλη ευάλωτη ή και αναλώσιμη. Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη διακριτών χώρων γίνεται αντιληπτή ως συγκρότηση ορίων που δεν προκαλούν την αίσθηση της ασφάλειας και του ανήκειν αλλά μία αίσθηση αποκλεισμού και ετερότητας. Υπό αυτήν την οπτική, ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ φυσικού και αστικού υλοποιείται στη μορφή περιφράξεων, που στόχο έχουν να «προστατέψουν» την πόλη από τα μη-ανθρώπινα υποκείμενα που οικειοποιούνται τους ίδιους χώρους.

*Συν-αισθήσεις, υλικότητες
και αλληλεπιδράσεις*

Λαμβάνοντας υπόψη τη συν-αίσθηση ως κεντρικό μηχανισμό αλληλεπίδρασης μεταξύ ετερογενών οντοτήτων και περιβάλλοντος, το διττό πλαίσιο της δυνατότητας κίνησης και επηρεασμού καθίσταται κεντρικό (McCormack, 2008). Το περπάτημα στην πόλη προβάλλεται ως μία κοινή πρακτική, μέσα από την οποία τα επιμέρους υποκείμενα διαμορφώνονται σταδιακά σε μία δυναμική σχεσιακή ύπαρξη ή με άλλα λόγια ένα υβρίδιο. Η διαδικασία αυτή διαμόρφωσης βασίζεται στην αλληλεπίδραση, την παρατήρηση και την εμπιστοσύνη. Ταυτόχρονα, εκ-

φράζεται και γεωγραφικά με τη μορφή συν-αισθητικών ατμοσφαιρών που μεταλλάσσονται ανάλογα με την εξέλιξη της σχέσης.

Η μετακίνηση στην πόλη περιγράφεται από τις συνεντευξιαζόμενες ως μία αμφίδρομη διαδικασία, μέσα από την οποία άνθρωπος και σκύλος μαθαίνουν και διαμορφώνονται από κοινού. Έτσι, οι εξιστορήσεις των κοντινών και οικείων πτυχών της καθημερινής συν-ύπαρξης ανθρώπων και μη-ανθρώπων υποκειμένων μπορεί να προβληματοποιήσει αντιλήψεις υπεροχής και επιβολής του ανθρώπου στον σκύλο και να αναδεικνύει περίπλοκες διαδικασίες συνδιαλλαγής, μέσω των οποίων παράγεται μία διαμοιρασμένη εμπρόθετη δράση. Στη διαδικασία αυτή καθοριστικό ρόλο κατέχουν οι διαφορετικές υλικότητες που διαμεσολαβούν την επαφή μεταξύ τους ή/και με την πόλη όπως το λουρί, τα αμάξια, ο δρόμος ή η πιθανότητα ύπαρξης φόλας.

Ακόμα, μέσα από τις αφηγήσεις αναδεικνύονται περίπλοκοι μηχανισμοί αλληλεπίδρασης, μέσω των οποίων ανθρώπινη και σκυλίσια συντροφιά «γίνονται σε είδος» (Weaver, 2013). Σύμφωνα με τις συμμετέχουσες, τόσο τα στοιχεία του χαρακτήρα των σκύλων όσο και τα σωματικά τους χαρακτηριστικά, είναι πτυχές που επηρεάζουν άμεσα την κοινή τους ύπαρξη στην πόλη και διαμεσολαβούν τις καθημερινές τους εμπειρίες. Έτσι, οι συν-αισθήσεις της ασφάλειας, του φόβου, της οικειοποίησης και του ανήκειν αποτελούν εντάσεις που αναδύονται μέσα από την αλληλεπίδραση διαφορετικών σωμάτων και υλικότητων. Οι συν-αισθήσεις αυτές με τη σειρά τους δύνανται να αποτυπώνονται, αλλά και να αναπαράγονται μέσω της ύπαρξης ή παρουσίας διαφόρων υλικότητων.

Συμπεράσματα

Μέσω της έρευνας αυτής έγινε μία προσπάθεια να αναδειχθούν νέες ερευνητικές πτυχές, καθιστώντας σαφή τη σημασία συμπερίληψης πολλαπλών υποκειμένων στα ερωτήματα που θέτουμε για τον αστικό χώρο. Η προσέγγιση του χώρου ως διαδικασία που ενέχει τόσο ανθρώπινες όσο και άλλες μη ανθρώπινες οντότητες μας φέρνει αντιμέτωπες με τους πιο θεμελιώδεις δυισμούς που έχουν δομήσει τη σύγχρονη σκέψη και μας ωθεί να τους υπερβούμε, να συμπεριλάβουμε πολλαπλές οντολογίες, να πειραματιστούμε και να επιτρέψουμε στην έρευνα να ξεπεράσει τις προσδοκίες μας (Whatmore, 2006). Τα ζώα, στη συμβολική, ενσώματη και υλική τους μορφή, είναι άρρηκτα συνυφασμένα με την παραγωγή του αστικού χώρου. Για να εκτιμηθεί η μορφή, το νόημα και η υλική έκφραση της παρουσίας (ή απουσίας) μη-ανθρώπων ζώων σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο αστικό τοπίο, πρέπει αρχικά τα ζώα να συμπεριληφθούν στα ερωτήματα που θέτουμε.

Ο κυρίαρχος λόγος που διαχωρίζει την πόλη από τη φύση εκφράζεται τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού όσο και στην καθημερινή ζωή. Στα πλαίσια της διαπραγμάτευσης της σχέσης αυτής, συχνά η έννοια της πόλης κατασκευάζεται ως ένα καθαρά δομημένο περιβάλλον, το οποίο δύναται να εμπεριέχει σημειακά κομμάτια φύσης όπου μπορούν να λειτουργήσουν ως τόποι διαφυγής. Σε αντίθεση με αυτήν την κυρίαρχη αφήγηση, μέσα από τις συνεντεύξεις έγινε εμφανές πως η σχέση φυσικού-αστικού διαμορφώνεται σχεσιακά τόσο μεταξύ υβριδικών υποκειμένων και δρώντων της πόλης όσο και στα πλαίσια της ίδιας της συντροφιάς ανθρώπου και σκύλου, ενώ οι αναπαραστάσεις του τι είναι «φύση» υλοποιούνται δυναμικά στον καθημερινό χώρο με τη μορφή αποκλεισμών, την

ανάδυση συν-αισθήσεων και την κατασκευή ορίων.

Σημειώσεις

3. Η έννοια της «συν-αίσθησης» (affect) επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες και μεταφράσεις ανάλογα με το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιείται. Η μετάφραση του όρου στη συγκεκριμένη εργασία προέρχεται από το συλλογικό έργο «Το συν-αίσθημα στο πολιτικό. Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο» σε επιμέλεια Ειρήνης Αβραμοπούλου (Αβραμοπούλου, 2018).

Βιβλιογραφία

- Anderson, B. (2009) 'Affective atmospheres', *Emotion, Space and Society*, 2(2), pp. 77–81. doi:10.1016/j.emospa.2009.08.005.
- Braun, B. (2005) 'Environmental issues: writing a more-than-human urban geography', *Progress in Human Geography*, 29(5), pp. 635–650. doi:10.1191/0309132505ph574pr.
- Haraway, D. (1988) 'Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective', *Feminist Studies*, 14(3), p. 575. doi:10.2307/3178066.
- Haraway, D. (1991) *Simians, cyborgs, and women: the reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Haraway, D. (2008) *When species meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press (Posthumanities, 3).
- McCormack, D.P. (2008) 'Engineering affective atmospheres on the moving geographies of the 1897 Andrée expedition', *cultural geographies*, 15(4), pp. 413–430. doi:10.1177/1474474008094314.
- Thrift, N. (2004) 'Intensities of Feeling: Towards a Spatial Politics of Affect', *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 86(1), pp. 57–78.
- Weaver, H. (2013) "'Becoming in Kind": Race, Class, Gender, and Nation in Cultures of Dog Rescue and Dogfighting', *American Quar-*

- terly*, 65(3), pp. 689–709. doi:10.1353/aq.2013.0034.
- Whatmore, S. (1999) ‘Hybrid Geographies: Rethinking the “Human” in Human Geography’, in Massey, D., Allen, J., and Sarre, P. (eds) *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press, pp. 22–40.
- Whatmore, S. (2006) ‘Materialist returns: practising cultural geography in and for a more-than-human world’, *cultural geographies*, 13(4), pp. 600–609. doi:10.1191/1474474006cgj377oa.
- Wright, S. (2015) ‘More-than-human, emergent belongings: A weak theory approach’, *Progress in Human Geography*, 39(4), pp. 391–411. doi:10.1177/0309132514537132.
- Αβραμοπούλου, Ε. (επ.) (2018) *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό. Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο. Συλλογικό*. Μτφ Ε. Τσιακάλου. Αθήνα: Νήσος.

ΕΠΑΝΑΚΑΤΟΙΚΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΕΣ – ΣΥΜΒΟΛΑΪ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΓΙΣΣΑ ΣΤΗ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΑ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Νάνσυ Νικολοπούλου²

Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό παρουσιάζει συνοπτικά μια διερεύνηση-σύνθεση και ερμηνεία του αρχαίου δράματος της Αντιγόνης και της ιστορίας των Μαγισσών υπό κοινούς άξονες και εξετάζει τι μπορεί να προκύψει στο σήμερα. Γιατί, όμως, από όλες τις θηλυκότητες-σύμβολα επιλέγουμε την Αντιγόνη και τη Μάγισσα; Τι κοινό έχει μια πολιτισμική κατασκευή της αρχαϊκής περιόδου στην Αθήνα με ένα τμήμα γυναικών που έδρασε στον ύστερο Μεσαίωνα στην Ευρώπη; Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η αντίσταση στην κρατική εξουσία δεν αποτελεί την κινητήριο δύναμη που της ωθεί στην επαναστατική πράξη. Αφετηρία των πράξεών τους αποτελεί για τη μια η ταφή του αδελφού της και για την άλλη η αντίσταση στην οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση. Το πολιτικό με έναν τρόπο αναδύεται μέσα από τις πρακτικές που ακολουθούν. Και στις δύο περιπτώσεις πραγματώνεται στη δημόσια σφαίρα. Και οι δύο φιγούρες διεκδικούν λόγο στον δημόσιο χώρο μέσω των πράξεών τους και εν τέλει του μαρτυρίου τους.

Στόχο της έρευνας αποτελεί η ανάδειξη των έμφυλων και χωρικών διαστάσεων των αντικειμένων μελέτης και η σύνδεσή τους με σύγχρονα αστικά παραδείγματα. Μελετάμε το δραματικό κείμενο και την ιστορία των Μαγισσών μέσα από ένα τριαδικό σχήμα: α) τον χώρο στον οποίο είναι νομιμοποιημένο και αποδεκτό να βρίσκονται που ταυτίζεται με το ιδιωτικό, β) τον χώρο που πραγματοποιούν την απαγορευμένη πράξη, γ) τον χώρο διεκδίκησης της ύπαρξής τους, που ταυτίζεται με το δημόσιο και τον χώρο απόκλισης, όπου καταλήγουν μετά από την παρέμβαση της άρχουσας τάξης. Εξετάζονται επομένως οι τρόποι με τους οποίους τα αντικείμενα μελέτης, μέσα από τις πρακτικές που ακολουθούν, ανατρέπουν τις ήδη διαμορφωμένες κοινωνικά αντιλήψεις για την ένταξη των έμφυλων υποκειμένων στο χώρο. Οι χωρικές συνθήκες που αναγνωρίζονται και στις δύο περιπτώσεις μεταφέρονται στη σύγχρονη πόλη.

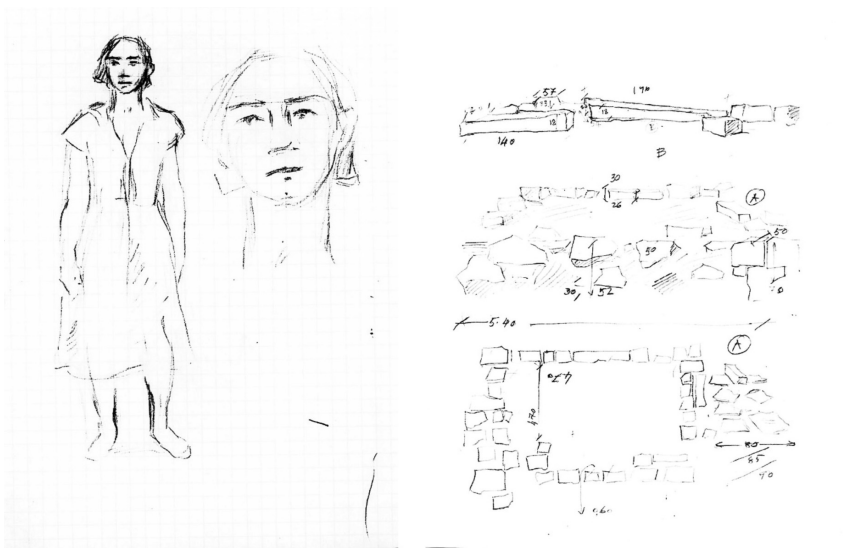
1. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο ΔΠΜΣ «Έρευνα στην Αρχιτεκτονική: Σχεδιασμός-Χώρος-Πολιτισμός» της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π., Επιβλέπων καθηγητής: Σταύρος Σταυρίδης, Εξεταστική επιτροπή: Ντίνα Βαΐου, Κωνσταντίνος Μωραΐτης, Αθήνα, Οκτώβριος 2021

2. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, nansynikolopoulou@gmail.com

«Χωρίς τη μικρή Αντιγόνη, θα ήσασταν όλοι πολύ ήσυχοι.»*

Έμφυλες πολιτισμικές προσεγγίσεις της Σοφόκλειας Αντιγόνης

*Στη μεταφορά της Αντιγόνης από τον Anouilh, η Αντιγόνη υπαγορεύει στον Φρουρό ένα γράμμα προς τον Αίμονα λίγο πριν μεταφερθεί στην κρύπτη.³

Εικόνα 1: Obolensky C., Σκηνογραφικές σημειώσεις

Οίκος | Δήμος | Κρύπτη

Μέσα από τρεις χωρικές δομές που εντοπίζουμε στο αρχαϊκό κείμενο, τον οίκο, τον δήμο και την κρύπτη, εξετάζουμε τους τρόπους με τους οποίους η Σοφόκλεια Αντιγόνη ανατρέπει κανονικότητες και αντιλήψεις της εποχής για τη θέση της γυναίκας και τη σχέση της με τον χώρο.

Οίκος

Η Ισμήνη είναι για τον Steiner «εκ φύσεως» ολότελα ον θηλυκό,⁴ που φαίνεται να εκπροσωπεί την καθιερωμένη, σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές, γυναικεία φυσιογνωμία, βυθισμένη στην άγνοια και τον φόβο, ως αποτέλεσμα της χωρικής απομόνωσης και του πολιτικού περιορισμού. Η γυναικεία φύση και τα γυναικεία γνωρίσματα, κατά την ίδια, είναι αυτά που την υποχρεώνουν σε πλήρη υποταγή. Η άγνοια και ο φόβος παρουσιάζονται ως αναπόσπαστα χαρακτηριστικά του γυναικείου και για αυτό είναι ίσως ακόμα πιο έντονη η αντίθεση με τον ρόλο της Αντιγόνης.

Η Αντιγόνη, ως εκπρόσωπος των δεσμών και των δεινών «της εστίας και του αίματος», του ιδιωτικού, του

σώματος και των ταφικών τελετών, τοποθετείται και πρέπει να παραμείνει έξω από τους όρους και τα όρια της πόλης. Μόνο που ο τόπος της είναι, όπως σημειώνει η Τζελέπη, «ένα ουσιαδές έξω, μια καταστατική εξωτερικότητα, χωρίς την οποία η πόλη δεν θα ήταν διανοητή».⁵

Δήμος

Η Αντιγόνη, παραβιάζοντας τις εντολές του Κρέοντα, με τη διπλή ταφή του αδελφού της καταρρίπτει, μετακινεί τα όρια της ιδιωτικότητας, μεταφέρει τον θρήνο από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα, πραγματώνει έναν δημόσιο θρήνο, που μεταφράζεται από τη Δημοουλάκη και ως προσπάθεια για διεκδίκηση της ισότιμης πρόσβασης και έκφρασης στον δημόσιο χώρο.⁶

Κρύπτη

Το μοιραίο τέλος της Αντιγόνης στην κρύπτη σηματοδοτεί τη στιγμή που η εξουσία τελικά της επιβάλλεται, την καταδικάζει σε ζωντανό ενταφιασμό, συμπυκνώνοντας έτσι υποδειγματικά την αμφίσημη θέση της συμπερίληψης διά του αποκλεισμού που κατέχει η Αντιγόνη ως προς την πόλη. Η κρύ-

πτη, ωστόσο, λειτουργεί και ως κατώφλι, ως ένας παράξενος τόπος μεταξύ ζωής και θανάτου. Η Αντιγόνη που δεν έχει τόπο, μιλώντας από το μέρος αυτό, απευθυνόμενη στον Χορό ή μονολογώντας, διεκδικεί έναν τόπο εντός της ομιλίας της. Έτσι, καταφέρνει και μετασχηματίζει τον τόπο απόκλισης από την κυρίαρχη εξουσία σε τόπο που συμπυκνώνεται η επαναστατική της δράση.

Η ανάδυση του πολιτικού στην Αντιγόνη

Η ταφή του Πολυνείκη από την Αντιγόνη παρά τις εντολές του Κρέοντα, μια πράξη που έχει ως αφετηρία την απόδοση τιμών στον αδελφό της σύμφωνα με τους ηθικούς κανόνες, έχει ως αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό της πράξης της Αντιγόνης σε πολιτική πράξη, τη μετατόπιση ορίων και την παραγωγή πολιτικού λόγου. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη την εγγεληνή πραγμάτευση, διαπιστώνουμε ότι, ακόμη και όταν η Αντιγόνη καταστρατηγεί τον νόμο της πόλης και συγχρωτίζεται με την επικράτεια του πολιτικού, δεν έχει πλήρη συνείδηση της ηθικής διάστασης της εναντίωσής της και μένει σε εμάς να διαπιστώσουμε τον πολιτικό αντίκτυπο των πράξεών της.

«[Γυναίκα] Ένα θηρίο ατελές, χωρίς πίστη, χωρίς φόβο, χωρίς σταθερότητα.»*

Έμφυλες πολιτισμικές προσεγγίσεις της Μάγισσας στην Ευρώπη της περιόδου 15ος-17ος αιώνας

*William Shakespeare, Βασιλιάς Ληρ⁷

Η επόμενη στάση σε αυτό το ασυνεχές χρονολόγιο είναι η μορφή της Μάγισσας στην Ευρώπη της προκαπιταλιστικής περιόδου, σε μια προσπάθεια

να παρουσιαστούν οι Μάγισσες ακολουθώντας το χωρικό εύρημα (ιδιωτικό, δημόσιο και χώρος απόκλισης) που χρησιμοποιήσαμε και στην ανάλυση της Αντιγόνης. Η μορφή της Μάγισσας τοποθετείται στο επίκεντρο της μελέτης, ως ενσάρκωση ενός κόσμου γυναικείων υποκειμένων, τα οποία σύμφωνα με την Federici,⁸ ο καπιταλισμός πρέπει να καταστρέψει για να κυριαρχήσει: την αιρετική, τη μαία, τη θεραπεύτρια, την ανυπάκουη σύζυγο, κ.α.

Σπίτι | Πόλη | Πάσσαλοι

Σπίτι

Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και το κυνήγι των Μαγισσών είναι τομή για τη σύνδεση του γυναικείου με το σπίτι και τη σφαίρα του ιδιωτικού. Μετά το πέρας της οικονομίας της αυτάρκειας που επικρατεί στην προκαπιταλιστική Ευρώπη, η οικονομική σημασία της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης που λαμβάνει χώρα στο σπίτι, όπως και η λειτουργία της όσον αφορά τη συσσώρευση του κεφαλαίου, γίνονται αόρατες, καθώς μυστικοποιούνται ως φυσική κλίση και ονομάζονται «γυναικείες δουλειές».

Πόλη

Όσες γυναίκες υπάρχουν σε δημόσιο χώρο παρουσιάζονται ως επιθετικές στρίγγλες ή ακόμα και ως πόρνες ή Μάγισσες. Κεντρικό στοιχείο της γυναικείας-Μάγισσας στον δημόσιο χώρο αποτελεί το Sabbat, μια μορφή οργανωμένης συνάντησης των γυναικών, που παρουσιάζεται τόσο ως κτηνώδες σεξουαλικό όργιο όσο και ως ανατρεπτική πολιτική συνάντηση.

Πάσσαλοι

Προκειμένου να αφανίσει τις αιρετικές και τις Μάγισσες, ο Πάπας δημιουργεί έναν από τους πιο διεστραμμέ-

Εικόνες 2-3: Ανώνυμος, Γιορτή Μαγισσών

νους θεσμούς στην ιστορία της κρατικής καταστολής: την Ιερά Εξέταση. Η τιμωρία είναι για τις περισσότερες η πυρά σε πασσάλους σε κεντρικό σημείο της πόλης. Ακόμα και στην περίπτωση που δεν τιμωρούνται με θάνατο, η κοινωνική και η χωρική απομόνωση παίρνουν τον ρόλο του συμβολικού ενταφιασμού, ανάλογα με την Κρύπτη της Αντιγόνης.

Η ανάδυση του πολιτικού στη Μάγισσα

Οι Μάγισσες είναι γυναίκες που αρνούνται μέσα από τις πρακτικές τους τον εξορθολογισμό, αρνούνται να πειθαρχήσουν και να μετατραπούν σε υπηρέτριες του ανδρικού δυναμικού ακολουθώντας τη νέα τάξη πραγμάτων. Είναι γυναίκες που προσπαθούν να κρατήσουν ζωντανό έναν κόσμο γυναικείων πρακτικών, που έχουν ως παρακαταθήκη από τις κοινές γαίες και τους αγώνες ενάντια στη φεουδαρχία. Είναι γυναίκες που, λόγω της αντίστασής τους στον κοινωνικό αποκλεισμό, πολεμούνται, οδηγούνται στον θάνατο αλλά παράλληλα, όταν τα τελευταία χρόνια οι φεμινίστριες ερευνήτριες μελετούν ιστορικά την περίοδο αυτή και τους αποδίδουν επιτέλους τη θέση που τους αρμόζει στην ιστορία των γυναικών της νεωτερικής Ευρώπης και Αμερικής, αποτελούν και σύμβολο για τις γυναίκες στο σήμερα.

«-Κοιτάζτε, μοιάζουμε με Μάγισσες!
-Τώρα πια, είμαστε Μάγισσες»*

Ανιχνεύοντας συνδέσεις μεταξύ των θηλυκοτήτων-σύμβολα και της Φεμινίστριας του σήμερα

*Διάλογος μεταξύ δύο μελών των Pussy Riot κατά την προετοιμασία τους για έναν ακτιβισμό.⁹

Τ(ρ)όποι επανακατοίκησης των θηλυκοτήτων-σύμβολα

Για τη μελέτη της σύγχρονης Φεμινίστριας συνομιλούμε με θηλυκότητες που διεκδικούν ενεργά τα δικαιώματά τους και την ύπαρξή τους στον δημόσιο χώρο, θηλυκότητες, που ο τρόπος που μιλούν, κινούνται, αγωνίζονται μας πηγαίνει πίσω στο ασυνεχές χρονολόγιο που έχουμε παράγει, θηλυκότητες που προσδιορίζουμε ως σύγχρονες Αντιγόνες ή Μάγισσες. Θηλυκότητες, που, είτε ως ατομικότητες είτε ως μέλη συλλογικότητας ή ομάδας, είναι ενεργές στον κινηματικό χώρο, στην Αθήνα, τα τελευταία χρόνια. Οι συνδέσεις με τις θηλυκότητες-σύμβολα έχουν να κάνουν αρχικά με την επιλογή συγκρότησης μιας φεμινιστικής ομάδας, του χαρακτήρα που έχει, τον τρόπο και τον τόπο δράσης της, αλλά και την εικόνα των φεμινιστικών εκδηλώσεων, την ποιότητα του χώρου που παράγουν και τα συναισθήματα

των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές.

Το συλλογικό σώμα – Συν-ευρέσεις

Στην προσπάθεια για διεκδίκηση του δημόσιου χώρου οι θηλυκότητες αναζητούν συμμάχους. Η ανάγκη για ένα μοίρασμα του φορτίου εντοπίζεται και στην Αντιγόνη, που προτείνει στην Ισμήνη να γίνει συμμετοχος στην ταφή του Πολυνείκη, αλλά και στις Μάγισσες, που με πολύ πιο συλλογικούς όρους πραγματοποιούσαν τα Sabbat. Τόσο οι συναντήσεις των Μαγισσών όσο και η συνεύρεση των σύγχρονων «Αντιγόνων» συνιστούν μια χρήση του χώρου και του χρόνου, που έρχεται σε αντίθεση με την πειθαρχία που επιβάλλεται από την κυρίαρχη πλευρά. Η απόφαση για συνάντηση και για σχηματισμό μιας ομάδας προκύπτει από διαφορετικά κάθε φορά επίδικα. Είτε για να εναντιωθεί στα παραβιαστικά περιστατικά σε μια γειτονιά, όπως σημειώνει ο Γ.Κ., είτε για να πενήσει και να «εκδικηθεί» για μία δολοφονημένη θηλυκότητα, όπως αναφέρει η Β.

Οι φεμινιστικές εκδηλώσεις στον δημόσιο χώρο συνοδεύονται από εξοπλισμό και αμφίεση, που τις περισσότερες φορές διαφέρει από την εικόνα που επιλέγουν να ακολουθούν οι θηλυκότητες στην καθημερινότητά τους. Πολλές φορές τα αντικείμενα που «παραδοσιακά» συνοδεύουν την κινηματική δράση τροποποιούνται από τις θηλυκότητες, για να μπορέσουν να σταθούν δίπλα τους κατά τη διάρκεια μίας διαμαρτυρίας στο κέντρο της πόλης (π.χ. καθρόνι περιφρούρησης σε ξύλινο σκουποξύλο «Μαγισσών»). Όπως δηλώνουν και τα ίδια τα άτομα, στις εκδηλώσεις κυριαρχεί η πολυχρωμία, η γυμνότητα, το στοιχείο της μουσικής και του χορού. Όλα έχουν σκοπό να μεταφέρουν ένα ισχυρό μήνυμα, να προκαλέσουν, να φέρουν τους τρίτους σε μια άβολη θέση ή κα-

λύτερα να τους μετακινήσουν από τη θέση που έχουν βολευτεί. Αποτελούν δηλαδή κάποια από τα εργαλεία, τα μέσα διεκδίκησης της ορατότητας των θηλυκοτήτων στον δημόσιο χώρο.

Συλλογικοί «ασφαλείς χώροι»

Ο ασφαλής χώρος που δημιουργεί ή επιδιώκει να δημιουργήσει μια φεμινιστική ομάδα ή εκδήλωση είναι ένας χώρος που απλώνεται σε όλες τις σφαίρες ιδιωτικότητας. Συστήνεται στον ιδιωτικό χώρο, στον οποίο συνομιλούν τα μέλη της ομάδας μεταξύ τους. Γίνεται πεδίο ενδυνάμωσης και δημιουργίας βαθύτερων δεσμών μεταξύ των θηλυκοτήτων. Στη συνέχεια, αποκτά πιο δημόσιο χαρακτήρα κατά τη διάρκεια μιας πορείας ή ενός ακτιβισμού, μετασχηματίζει τον δημόσιο χώρο της πόλης σε πεδίο συνάντησης των «άλλων», και τέλος προσπαθεί να εισχωρήσει στο ιδιωτικό-χώρο απόκλισης και να μετατοπίσει τα όρια αυτού.

Συμπεράσματα

Σε μια συνολική ανασκόπηση των επιμέρους θεματικών που διερευνήθηκαν, αναδείχθηκαν οι τρόποι με τους οποίους το αρχαίο δραματικό κείμενο της Αντιγόνης, καθώς και μια κοινωνικοοικονομική ιστορική περιγραφή της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό με έμφαση στη ζωή των Μαγισσών, φέρουν πλήθος συμβολισμών που συνδέονται άρρηκτα με οπτικές και πολιτικές της σύγχρονης πραγματικότητας. Η Αντιγόνη και η Μάγισσα αναλύθηκαν μέσα από ένα τρίπτυχο ιδιωτικό-δημόσιο-τόπος απόκλισης και επιδιώχθηκε η περιγραφή του τι αντιπροσωπεύει η κάθε μια από αυτές τις σφαίρες για αυτές τις θηλυκότητες-σύμβολα.

Τόσο η Αντιγόνη όσο και η Μάγισσα μας παρέχουν τρόπους να σκε-

φτούμε γιατί υπό ορισμένες συνθήκες μπορεί να ασκήσουμε κριτική στον υπάρχοντα νόμο ή να ενεργήσουμε εκτός του υπάρχοντος νόμου, εν όνομα αυτού που αντιλαμβανόμαστε ως σωστό, αλλά και πώς η αντίσταση αυτή συνδέεται με τη διεκδίκηση για ύπαρξη στη δημόσια σφαίρα. Και στις δύο περιπτώσεις αναφερόμαστε σε θηλυκότητες που έχουν εισέλθει στον δημόσιο χώρο, σε περιόδους που είναι κυρίαρχη η σχέση «οικιακό και απομόνωση για τις γυναίκες και δημόσιο για τους άνδρες». Και οι δύο φιγούρες εγκαινιάζουν μια δημόσια παρουσία, ακόμα και αν είναι υποσυνείδητη ή εξαναγκασμένη, γεγονός που παρουσιάζεται ως είδος εγκλήματος ασέβειας.

Στο σήμερα τώρα, μιλώντας με τις σύγχρονες Αντιγόνες που «πρέπει να παίξουν τον ρόλο τους μέχρι το τέλος», όπως σημειώνει ο Apouilh,¹⁰ διαπιστώνουμε συνδέσεις και συνέχειες στις πρακτικές, αλλά και μια ρητή αναφορά σε αυτές τις θηλυκότητες-σύμβολα. Κοινός παρονομαστής είναι η διεκδίκηση της ορατότητας στον δημόσιο χώρο. Μπορούμε να μιλάμε για θηλυκότητες-ως-τόπους-αμφισβήτησης του κυρίαρχου ηθικού και πολιτικού. Στις συζητήσεις μας η έννοια του συμβόλου μεταφέρεται στις καθημερινές θηλυκότητες. Η Αντιγόνη και η Μάγισσα παρουσιάζονται ως οι καθημερινές γυναίκες της εποχής τους, που έρχονται να τις διαδεχθούν είτε άλλες θηλυκότητες που αναδεικνύονται σε σύμβολα μέσα από το μαρτύριό τους, όπως η Zackie ή η Ελένη Τοπαλούδη, είτε θηλυκότητες που αντιστέκονται στο κυρίαρχο και διεκδικούν την παρουσία τους σε επίπεδο καθημερινότητας.

Η Αντιγόνη και η Μάγισσα αποτελούν για εμάς ρητά ή άρρητα σύμβολα για τις θηλυκότητες που αγωνίζονται στο σήμερα. Τα στοιχεία που έρχονται σαν «δάνεια» από το παρελθόν είναι πολλά, είτε σε επίπεδο συμπεριφοράς

Εικόνα 4: Ακτιβισμοί κατά τη διάρκεια φεμινιστικής πορείας

είτε σε χωρικό επίπεδο, κάποια χρησιμοποιούνται και σήμερα με τον ίδιο τρόπο, κάποια έχουν τροποποιηθεί και έχουν βρεθεί άλλα τόσα νέα. Η δημιουργία μίας καθημερινότητας, ενός νέου δημόσιου χώρου ή ο μετασχηματισμός του δημόσιου χώρου με τέτοιον τρόπο, ώστε να χωράει τις καθημερινές γυναίκες και τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα, αναδύεται ως κοινός παρονομαστής όλων αυτών των αγώνων.

Σημειώσεις

3. Ανουίγ Ζ., Πασχάλης Στ. (μετάφραση-εισαγωγή), Αντιγόνη. Αθήνα: Γκόννη, 2015

4. Steiner G., Μαστόρης Β. (μεταφ.), Μπουρλάκης Π. (επιμ.), Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας. Αθήνα: Καλέντης, 2001

5. Τζελέπη Ε. (επιμ.), Λαλιώτης Μ. & Λαμπρόπουλος Α. (μεταφ.), Αντινομίες της Αντιγόνης. Κριτικές θεωρήσεις του πολιτικού. Αθήνα: Εκκρεμές, 2014.

6. Δημουλάκη Α., Όψεις του φύλου στα όρια του οίκου και της πόλης. Αναγνώσεις της Αντιγόνης. Αθήνα: Μεταπτυχιακή Δίπλωμα Εργασία Δ.Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου, 2019.

7. Federici S., Γραμμένου Ί., Γυιόκα Λ., Μπίκας Π. & Χασιώτης Λ. (μεταφ.), Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, 2019.

8. Ό.π.

9. Αλιόχνα Μαρία, Καραγεώργου Μ. (μεταφ.), Riot days. Αθήνα: Red n' noir, 2020.

10. Ανουίγ Ζ., Πασχάλης Στ. (μετάφραση-εισαγωγή), Αντιγόνη. Αθήνα: Γκόννη, 2015.

Βιβλιογραφία

Αλιόχνα Μαρία, Καραγεώργου Μ. (μεταφ.), Riot days. Αθήνα: Red n' noir, 2020.

Ανουίγ Ζ., Πασχάλης Στ. (μετάφραση - εισαγωγή), Αντιγόνη. Αθήνα: Γκόννη, 2015.

Δημουλάκη Α., Όψεις του φύλου στα όρια του οίκου και της πόλης. Αναγνώσεις της Αντιγόνης. Αθήνα: Μεταπτυχιακή Δίπλωμα Εργασία Δ.Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική - Σχεδιασμός του Χώρου, 2019.

Τζελέπη Ε. (επιμ.), Λαλιώτης Μ. & Λαμπρόπουλος Α. (μεταφ.), Αντινομίες της Αντιγόνης. Κριτικές θεωρήσεις του πολιτικού. Αθήνα: Εκκρεμές, 2014.

Federici S., Γραμμένου Ί., Γυιόκα Λ., Μπίκας Π. & Χασιώτης Λ. (μεταφ.), Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, 2019.

Steiner G., Μαστόρης Β. (μεταφ.), Μπουρλάκης Π. (επιμ.), Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας. Αθήνα: Καλέντης, 2001.